

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ СВОБОДИ СЛОВА

СЛІНЬКО Тетяна Миколаївна - кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права України Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

В статті аналізується право человека и гражданина на свободу мысли и слова, на свободное выражение взглядов и убеждений и конституционно – правовые гарантии его обеспечения. Дается анализ разных научных точек зрения и научных подходов относительно определения гарантий прав и свобод человека и гражданина. Особое внимание автор уделяет анализу конституционных норм, действующего информационного законодательства и практики его применения. Автор указывает, что эффективная реализация указанных гражданских прав и свобод возможна при условии создания благоприятной правовой среды.

Ключові слова: права і свободи, конституція, свобода думки і слова, свобода вираження поглядів, конституційні гарантії, ідеологічна багатоманітність

Метою статті – дослідити та проаналізувати різні наукові підходи щодо змісту правових гарантій, та визначити конституційні гарантії свободи слова як основоположного принципу життєдіяльності українського суспільства, заснованого на безперечному визнанні демократії, прав і свобод людини й громадянина.

Виклад основного матеріалу включає до себе нормативний зміст правових документів, які прямо чи опосередковано стосуються реалізації права людини і громадянина на свободу думки й слова та які встановлюють гарантії реалізації цього права.

Свобода слова є однією з основ демократичного суспільства, вона виражає загально-

людські цінності, допомагає розкрити потенціал особистості, одне з головних і безумовних досягнень здійснюваної в Україні політичної реформи [15. С. 157]. Разом з тим свобода слова є, по суті, істотним фактором прояву людської індивідуальності, утвердження самотності й унікальності кожної особистості. Невипадково російський дореволюційний юрист Е.Н. Тарновський писав, що «свобода особи найбільше утверджується й підтверджується свободою друку й слова» [18. С. 182].

Гарантування свободи є найважливішою метою органічної конституції. Свобода за політичним змістом має вищу природню нормативність, у силу чого гарантування свободи становить основну функцію конституції як правового джерела, що опікує інтереси громадянського суспільства. Органічна конституція й свобода неподільно пов'язані із самого початку. У конституції, як вважав Ф. Хайек, є лише одна альтернатива: або вільний парламент, або вільний народ. Саме тому конституційні фундаментальні права захищають у нього індивідуальну свободу від усякого свавілля, у тому числі й від парламентського [21. С. 111].

Правове гарантування свободи в сучасних конституціях є досить різноманітним. Основними видами конституційних гарантій свободи прийнято вважати: проголошення свободи як мети держави; проголошення свободи в якості вищої соціальної цінності; закріплення свободи як правової категорії; закріплення переліків суб'єктивних прав і

свобод; скасування «патерналістських» соціально – економічних прав; утвердження свободи як принципу конституційного ладу; закріплення процесуальних інструментів захисту й охорони свободи [11. С.349-350].

Різні аспекти конституційно-правових гарантій реалізації права людини і громадянина на свободу думки й слова досліджували у своїх наукових працях І.В. Арістова, Ю.Г. Барабаш, В.Д. Гавловський, М.С. Демкова, Т.М. Заворотченко, Р.А. Калюжний, В.П. Колісник, А.М. Колодій, О.Г. Кушніренко, А.І. Марущак, О.В. Нестеренко, А.Ю. Олійник, П.М. Рабінович, В.В.Речицький, В.О. Серьогін, О.В. Скрипнюк, В.В. Середюк, С.В.Шевчук, М. Я. Швець, В. С. Цимбалюк та ін.

Ставлення до свободи думки й слова прослідковується через систему гарантій, завдяки яким стає можливим їх безперешкодне здійснення, охорона від можливих протиправних посягань і захист від незаконних порушень. Адже недостатньо лише декларування права на свободу думки й слова, важливим є встановлення певних гарантій їх реалізації, тобто закріплення певних умов та засобів, що забезпечують існування свободи слова й інформації в демократичному суспільстві [9. С.209]. Без відповідних гарантій проголошені в Конституції та законах України права і свободи стають «пустим звуком» [8. С.61].

Розглядаючи правові гарантії реалізації права людини і громадянина на свободу думки й слова, необхідно з'ясувати, що розуміють під гарантіями взагалі. Виходячи з тлумачення даного слова, гарантувати – це значить забезпечити що-небудь, поручитися за що-небудь [19.С. 542].

П.М. Рабінович, М.І. Хавронюк визначають гарантії прав і свобод людини та громадянина як умови та засоби, принципи та норми, які забезпечують здійснення, охорону і захист зазначених прав, є запорукою виконання державою та іншими суб'єктами правовідносин тих обов'язків, які покладаються на них із метою реалізації конституційних прав і свобод людини та громадянина [10. С.246].

А.М. Колодій, А.Ю. Олійник вказують, що гарантії основних прав і свобод можна охарактеризувати як систему норм-принципів,

умов і засобів, що забезпечують у своїй сукупності здійснення конституційних прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина [3. С.223].

Найбільш поширеною точкою зору на класифікацію та зміст гарантій є точка зору М.В.Вітрука, відповідно до якої всі гарантії прав та свобод прийнято поділяти на загальносоціальні (загальні) та власне правові, юридичні (спеціальні). Загальні гарантії – це об'єктивні матеріальні та духовні умови реалізації основних прав і законних інтересів людини. До них належать економічні, політичні, соціальні та духовні гарантії [2. С.20-38].

У юридичній літературі даються різні визначення категорії правових гарантій.

П.О. Недбайло, розкриваючи зміст гарантій, вважає, що юридичними гарантіями є передбачені законом засоби, які безпосередньо забезпечують правомірну поведінку суб'єктів суспільних відносин [6. С.49-53]. А.В. Міцкевич під юридичними гарантіями прав громадян називає порядок діяльності державних органів і установ, громадських організацій, що спрямована на попередження і припинення посягань на права громадян, на відновлення цих прав і притягнення винних за їх порушення до відповідальності [5. С.24-33].

М.В. Вітрук під правовими гарантіями розуміє сукупність умов і засобів, які забезпечують фактичну реалізацію і повну охорону прав і свобод усіх трудящих і кожної людини [2. С. 28].

На думку Б.С. Ебзеєва, гарантії – суть вираження соціальної відповідальності держави, обов'язків її органів і посадових осіб створювати всі необхідні умови для реалізації громадянами своїх прав і свобод і надання особі надійного інструментарію їх охорони і захисту [2. С. 28-38].

В.С. Нерсисянц має свою наукову точку зору і визначає юридичні гарантії як систему взаємопов'язаних форм і засобів (нормативних, інституційних і процесуальних), що забезпечують належне визнання, захист і реалізацію певних прав, відповідних їх обов'язків [7. С. 60-65].

Проаналізувавши різні підходи вчених щодо розуміння правових гарантій, можна стверджувати, що більшість із них визначає

гарантії як систему або сукупність засобів та способів, правових норм, які забезпечують реалізацію прав і свобод людини і громадянина. На думку науковців, ефективність цієї системи залежить від різних чинників, основним серед яких є наявність певних елементів у системі функціонування державної влади, а саме: а) наявність Основного Закону, дію якого не може бути припинено довільно; б) визнання державної влади похідною від влади народу і Конституції; в) закріплення на конституційному рівні основних прав і свобод людини та громадянина та засобів і умов їх здійснення; г) наявність незалежної судової влади; д) можливість захисту своїх прав в Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та у міжнародних правозахисних організаціях [3. С.223].

Гарантування свободи слова в Україні починається із згадування в Преамбулі Конституції про те, що Основний Закон України був прийнятий для забезпечення прав і свобод людини. На жаль, незважаючи на рекомендацію Міжнародного форуму в Гуті – Синегоре (11-13 січня, 1996), категорія свободи не була включена в офіційний проект Конституції України в якості однієї з вищих соціальних цінностей. Проте ст. 3 Конституції України визнає, що права й свободи людини, а також їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави.

Висвітлення конституційних аспектів свободи слова в Радянській Україні свідчить про те, що дійсна свобода слова й думки була в той період просто неможлива. При цьому насамперед необхідно визнати, що український конституціоналізм радянського періоду не був самостійним правовим явищем.

На думку українського політолога В. Кулика, «основоположною ознакою медійної системи незалежної України є «постсоветскость», тобто радикальна зміна суспільної ролі в порівнянні з радянськими часами й одночасне збереження багатьох радянських рис у самих медіа і їх суспільному контексті» [4. С. 177].

Що стосується досвіду розвитку України в період незалежності, то він, на наш погляд, засвідчив необхідність надійних правових гарантій демократії, серед яких важливе місце, безперечно, належить свободі думки й слова,

свободі інформації у всьому різноманітті її проявів. Здійснення в Україні демократичних реформ, глибокі економічні й політичні перетворення в суспільстві безпосередньо пов'язані з виробленням і практичною реалізацією принципів нових для нас підходів до прав людини [16. С. 50].

Безумовно, проголошене Конституцією України (ст.15) положення про те, що суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної й ідеологічної багатоманітності є одним з основоположних принципів життєдіяльності українського суспільства, заснованого на безперечному визнанні демократії, прав і свобод людини і громадянина. Відповідно, дотримання принципів ідеологічного й політичного плюралізму в суспільстві, є важливою гарантією свободи думки і слова. Свобода думки й слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань необхідні людям, так само як і свободи публічних дискусій із проблем, які є значущими і є формою існування демократичного толерантного суспільства. Таке суспільство виходить із того, що ніяка думка не може й не повинна втрачати права заявити про себе. Ідеологічна багатоманітність означає вільне здійснення в суспільстві різних політичних і інших поглядів, шкіл, ідей, а також можливість без перешкод пропагувати свої погляди, ідеї за допомогою засобів масової інформації, а також привселюдно захищати свої ідеологічні погляди й ін. Причому плюралістичність суспільства – ні історичний релікт, який з часом може бути подоланий; навпаки по мірі розвитку демократії вона зростає [20. С. 8].

У свою чергу, свобода думки і слова, свобода інформації гарантує створення в суспільстві клімату ідеологічного плюралізму й конкуренції інформаційних джерел. Принцип ідеологічного плюралізму означає заборону на встановлення державою обов'язкової ідеології, тобто заборона на встановлення у формі закону системи загальнообов'язкових поглядів як норм, які під страхом переслідування й покарання громадянина будуть розділяти, вивчати й пропагувати. Установлення ідеологічного плюралізму не суперечить наявності в державі загальних ідеологічних настанов або офіційної точки зору, догми [13. С. 66]. Наприклад, у сучасній Україні такими визнаються прихильність демократичному

шляху розвитку, дотриманню основних прав і свобод людини, необхідність верховенства права, республіканської форми правління й ін. Навіть сам факт того, що Конституцією України встановлюється ідеологічна багатоманітність (ч.1 ст. 15), говорить про певні й цілком однозначні ідеологічні уявлення в державі. Він свідчить про те, що в країні визнається ідеологія плюралізму ідеологій.

Закріплення в Конституції України принципу політичної й ідеологічної багатоманітності по суті свідчить про те, що «українська демократія буде мати власну «конституційну зброю», яке буде захищати її від радикальних зазіхань, характерних для будь-яких суспільств, які тільки намагаються розпрощатися з тоталітарним минулим. Про це, зокрема, свідчить редакція статті першого розділу Конституції, присвячена принципу багатопартійності, яка майже не перетерпіла змін при остаточному прийнятті» [1. С.14].

Ідеологічна багатоманітність є закономірним наслідком таких конституційних прав і свобод людини й громадянина, як свобода думки й слова, свободи совісті (віросповідання) й ін. Ідеологічна спрямованість діяльності української держави впливає з положень ст. 3 Конституції України, згідно з якою життя кожної людини є благом не тільки для неї, а є однією з найвищих соціальних цінностей і для українського суспільства. Закріплення принципу ідеологічного плюралізму в I розділі Основного Закону є гарантією того, що ніхто не буде зазнавати, як це було за радянських часів, переслідування за свої переконання. Положення даної статті необхідно співвідносити зі ст.ст. 34, 35, а також зі ст. 54 Конституції України, які гарантують громадянські свободи. Разом з тим зазначені конституційні норми сформульовані відповідно до норм міжнародного права й відповідають загальноновизнаним стандартам, а саме: Загальної Декларації прав людини, Європейської конвенції про захист прав людини й основоположних свобод, Міжнародному Пакту про громадянські й політичні права, а також Заключному акту наради з питань безпеки й співробітництва в Європі (ОБСЄ) у серпні 1975 р. у Гельсінкі й наступних документах ОБСЄ.

У відповідності зі ст. 34 Конституції Укра-

їни кожному гарантується право на свободу думки й слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ч.1), свободу інформації (ч.2). Розглянемо детальніше зазначені конституційні основи свободи думки й слова, свободи інформації. У ч. 2 ст. 34 Конституції України вперше у вітчизняній конституційно-правовій практиці закріплене право кожного вільно збирати, зберігати, використовувати й поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір. Цей комплекс прав утворює основу правового інституту свободи інформації. Ці права можуть здійснюватися окремо, але без правових гарантій реалізації одного з них (не відповідному обмеженні) інші права, які входять у даний комплекс прав, реалізувати буде важко або неможливо взагалі [15. С. 176 -177].

Встановлено у ч. 1 ст. 34 Конституції України право на свободу думки й слова належить до групи громадянських прав і свобод людини і громадянина і передбачає надання кожному можливостей на вільне вираження своїх поглядів і переконань [14. С. 28]. Водночас, у ч. 3 ст. 34 Конституції України є застереження щодо здійснення цих прав, якщо це стосується інтересів національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушень або злочинів, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошення інформації, отриманої конфіденційно, або для підтримки авторитету й неупередженості правосуддя. Слід вказати, що згідно з ч. 2 ст. 64 Конституції, ці обмеження можуть ще бути доповнені обмеженнями, які встановлюються в умовах воєнного або надзвичайного стану. Зокрема, написана за східноєвропейськими зразками Конституція України 1996 року містить у собі 13, а з врахуванням воєнного й надзвичайного стану – 15 обмежень фундаментальної свободи слова. Нерідко в законодавстві посттоталітарних країн використовуються такі поняття, як «інтереси суспільства», «захист прав і свободи інших людей», «соціальна спрямованість економіки», «шкода суспільству», «мотиви суспільної необхідності», «інтереси національної безпеки», «інформаційний суверенітет», «інформаційна безпека», «об'єктивна істина» й ін., які

прямо або побічно пригнічують евристичні здатності індивіда [12. С. 30].

Закріплення цих прав та гарантій їх реалізації дублюється Законом України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» та Законом України «Про інформацію». Важливою гарантією свободи слова є заборона цензури (ст. 15 Конституції України; ст. 2 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», ст. 24 Закону України «Про інформацію», ст. 5 Закону України «Про телебачення і радіомовлення»); законодавче закріплення таких принципів інформаційних відносин, як: гарантованість права на інформацію; відкритість, доступність інформації, свобода обміну інформацією; достовірність і повнота інформації; свобода вираження поглядів і переконань; правомірність одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації; захищеність особи від втручання в її особисте та сімейне життя (ст. 2 Закону України «Про інформацію»); неможливість притягнення до відповідальності за висловлення оціночних суджень; оціночні судження не підлягають спростуванню та доведенню їх правдивості (ст. 30 Закону України «Про інформацію»); державне гарантування вільного і відкритого обговорення суспільно важливих проблем із застосуванням телебачення і радіомовлення (ст.4 Закону України «Про телебачення і радіомовлення») та ін.

Не можна не відзначити, що в Україні робляться спроби знайти законодавче й практичне вирішення проблем, пов'язаних з гарантуванням права громадянина на вільне вираження своїх думок і переконань, свободи слова, свободи інформації. Процес реформування інформаційної сфери в Україні набув організований характер під загальною назвою «медіареформи». Позитивні зміни, які відбулися в суспільній свідомості громадян свідчать про те, що гарантована законом свобода слова культивує самостійне громадянське мислення й почуття соціальної відповідальності в окремого індивіда. Не менш важливо, що громадяни України починають не тільки сприймати невід'ємне право людини на свободу слова як вищу соціальну цінність, але й усвідомлювати, що активна й свідома участь у суспільно-політичному жит-

ті в принципі можлива тільки там, де право громадянина на вільне вираження своїх думок і переконань гарантовані законом. Разом з тим реальна свобода слова сприяє формуванню демократичного громадянського суспільства, створює стабільні умови для його збереження й зміцнення [17. С. 210 – 211].

Свобода слова може бути реалізована тільки в умовах демократичного режиму, який зацікавлений у прояві різноманіття думок по різних питаннях життєдіяльності суспільства. Ключове значення мають децентралізація поширення й використання інформації й дотримання демократичних свобод.

Таким чином, дослідження конституційних гарантій свободи слова дозволяє зробити висновок про те, що Україна вийшла на той шлях, який збігається з вектором загальноцивілізованого розвитку. Говорячи про радикальні зміни, які відбулися у сфері свободи слова, свободи інформації, мас-медій можна стверджувати, що український контекст має як певні особливості, так і загальні риси, характерні для всіх посттоталітарних держав. Право на свободу слова є базовою цінністю конституціоналізму, яка може бути реалізована тільки в умовах демократичного режиму, зацікавленого в прояві різноманіття думок і за якого є неприйнятними необґрунтовані її обмеження. Ефективна реалізація зазначених громадянських прав можлива за умови створення сприятливого правового середовища для їхнього розвитку, встановлення верховенства права, поряд з формуванням сприятливої, прозорої й передбачуваної політичної бази й системи регулювання, що враховує національні особливості, необхідно для створення орієнтованого на інтереси людей інформаційного суспільства.

Література

1. Барабаш Ю.Г. Демократія як конституційна ідеологія: український варіант. Демократичні засади організації і функціонування вищих органів державної влади України : монографія / Ю.Г. Барабаш/. – Харків. Право, 2013. – С. 14.
2. Витрук Н.В. О юридических средствах обеспечения, реализации и охраны прав советских граждан. [Текст] // Н.В. Витрук /Правоведение. – 1964. – №4. – С.29-38 (29)

АНОТАЦІЯ

У статті аналізується право людини і громадянина на свободу думки і слова, на вільне вираження поглядів і переконань та конституційно – правові гарантії його забезпечення. Надається аналіз різних наукових точок зору та наукових підходів щодо визначення гарантій прав і свобод людини і громадянина. Особливу увагу автор приділяє аналізу конституційних норм, діючого інформаційного законодавства та практики його застосування. Автор зазначає, що ефективна реалізація зазначених громадянських прав і свобод можлива за умови створення сприятливого правового середовища.

3. Колодій А.М. Права людини і громадянина в Україні [Текст] // А.М. Колодій, - А.Ю. Олійник/[Текст] : Навч. посіб. – К.: Хрінком Інтер, 2004. – 336 с. (223)
4. Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки. // В. Кулик / Київ: Критика. 2010. – С. 177.
5. Мицкевич А.В. О гарантиях прав и свобод советских граждан в общенародном социалистическом государстве. [Текст] // -А.В. Мицкевич/-Сов. гос. и право. – 1963 – №8. – С.24-33 (33)
6. Недбайло П.Е. Система юридических гарантий применения советских правовых норм [Текст] // П.Е. Недбайло/ -Правоведение. – 1971. – №3. –С.49-53 (49).
7. Нерсесянц В.С. Система юридических гарантий прав и свобод граждан. [Текст] // Социалистическое правовое государство: концепция и пути реализации // В.С. Нерсесянц/ – М.: Юрид. лит. 1990. – С. 60-65 (60)
8. Пашинський В.М. Правові гарантії конституційних прав і свобод військовослужбовців // Право України. – 2006. – № 5. — С. 61-65.
9. Правові основи формування та функціонування органів державної влади у контексті євроінтеграції: монографія / Ю.П. Битяк, О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань та ін.; за ред. / Ю.П. Битяка, О.Г. Данильяна. – Х.: Право, 2010. – 384 с. С.209.
10. Рабинович П.М. Права людини і громадянина.[Текст] // П.М. Рабинович,-

М.І. Хавронюк/ [Текст] Навчальний посібник. – К.: Атака, 2004. – 464 с. (246)

11. Речицкий В.В. Политический предмет конституции. // В.В. Речицкий / – Київ: Дух і літера. 2012. – С. 349-350.

12. Речицкий В.В. Символическая реальность і право. // В.В. Речицкий / . – Львів: ВНТЛ – Класика, 2007. – С. 30.

13. Рихтер А.Г. Свобода массовой информации в постсоветском пространстве // А.Г. Рихтер/ – М.: Издательство «ВК». 2007 -С. 66. (368 с.)

14. Скрипнюк О.В. Свобода думки і слова: конституційно – правові гарантії в Україні // О. В.Скрипнюк / – Юридична Україна. -№ 3. – 2011. С. 28 -32.

15. Слинко Т.Н. Свобода слова в условиях народовластия. Конституционно-правовые основы народовластия в России и в Украине : сб. науч. трудов / Т.Н. Слинко, А.Г. Кушниренко/ – Харьков: Право. 2012. – 296 с.

16. Слинко Т.М. Конституційно-правові засади відкритості діяльності органів публічної влади. // Науковий вісник Херсонського державного університету. : зб. наук. праць / Т.М. Слинко / – Херсон: Серія: Юридичні науки, випуск 4, том 1. – Гельветика. 2013. – 153 с.

17. Слинко Т.Н. Свобода слова как элемент конституционализма (постсоветские реалии). Очерки идеологии постсоветского конституционализма : сб. науч. трудов / - Т.Н. Слинко, А.Г. Кушниренко/ – Харьков: Право. 2013. – 240 с.

18. Тарновский Е.Н. Четыре свободы. // Е.Н. Тарновский/ СПб. М.: Макет. 1995. – С. 182.

19. Толковый словарь русского языка. [Текст] // Т. 2 / (ред. Д.Н. Ушакова). – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1938. – 1039 с. – С. 542

20. Юридический конфликт: процедуры разрешения. – М.: 1995. – С.8.

21. Hayek F. Law, Legislation and Liberty. Vol. 3. – Chicago: University of Chicago Press, 1979. – P. 111.